IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

TIJORAT BANKLARIDA NAQDSIZ PUL AYLANMASINI TASHKIL ETISH VA TARTIBGA SOLISH JARAYONINING AUDITINI TAKOMILLASHTIRISH

Xudayarov Oybek Odilovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Bank hisobi va auditi” kafedrasi PhD.,dotsenti
Email: o.khudoyorov@tsue.uz

Hojiyev Dilshodbek Ashraf o’g’li
Toshkent davlat iqtisodiyot universITeti
“Bank ishi” yo’nalishi magistranti
E-mail: hojiyev1002@gmail.com
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20484689

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarida naqdsiz pul aylanmasini tashkil etishning huquqiy asoslari, buxgalteriya hisobida aks ettirish hamda ushbu jarayonlar ustidan audit nazoratini samarali tashkil etish zaruriyati yoritilgan. Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida naqdsiz hisob-kitoblar hajmining jadal o‘sishi audit tizimlariga yangicha yondashuvni talab qilmoqda. Maqolada naqdsiz hisob-kitoblar auditining mavjud holati tahlil qilinib, uni takomillashtirish bo‘yicha xalqaro standartlar, ilg‘or texnologiyalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.
Kalit so’zlar. Tijorat banklari, naqdsiz pul aylanmasi, audit, ichki nazorat, raqamlashtirish, kiberxavfsizlik, xalqaro audit standartlari, riskka yo‘naltirilgan audit.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АУДИТА ПРОЦЕССА ОРГАНИЗАЦИИ И РЕГУЛИРОВАНИЯ БЕЗНАЛИЧНОГО ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Аннотация. В данной статье освещаются правовые основы организации безналичного денежного обращения в коммерческих банках Республики Узбекистан, необходимость отражения в бухгалтерском учете и эффективной организации аудиторского контроля за этими процессами. Быстрый рост объемов безналичных расчетов в условиях цифровизации экономики требует нового подхода к системам аудита. В статье проанализировано текущее состояние аудита безналичных расчетов, разработаны международные стандарты, передовые технологии и практические рекомендации по его совершенствованию.
Ключевые слова. Коммерческие банки, безналичное денежное обращение, аудит, внутренний контроль, цифровизация, кибербезопасность, международные стандарты аудита, риск-ориентированный аудит.

IMPROVING THE AUDIT OF THE PROCESS OF ORGANIZING AND REGULATING CASH TURNOVER IN COMMERCIAL BANKS

Annotation. This article highlights the legal basis for the organization of non-cash money circulation in commercial banks of the Republic of Uzbekistan, the need for accounting and effective organization of audit control over these processes. The rapid growth of non-cash payments in the context of the digitalization of the economy requires a new approach to audit systems. The article analyzes the current state of the audit of non-cash payments, develops

international standards, advanced technologies and practical recommendations for its improvement.

Keywords. Commercial banks, cashless money circulation, audit, internal control, digitalization, cybersecurity, international audit standards, risk-based audit.

KIRISH

Bugungi kunda jahon moliyaviy tizimida raqamlashtirish jarayonlari va xalqaro pul o‘tkazmalarining rivojlanishi tijorat banklari faoliyatida naqdsiz hisob-kitoblarning salmog‘ini keskin oshirib yubordi. Naqdsiz pul aylanmasi umumiy pul aylanmasining asosiy qismini tashkil qilib, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan normativ-huquqiy hujjatlar asosida tartibga solinadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham moliyaviy xizmatlarning raqamli transformatsiyasi naqdsiz operatsiyalarning tezkor, xavfsiz va shaffof bo‘lishini talab etmoqda. Bu holat, o‘z navbatida, naqdsiz pul aylanmasini tashkil etish va tartibga solish jarayonlari ustidan olib boriladigan audit nazoratini ham doimiy ravishda takomillashtirishni taqozo etadi. Auditning asosiy maqsadi — hisob-kitoblarning to‘g‘ri yuritilishini, qonunchilikka muvofiqligini ta’minlash va mavjud xavflarni o‘z vaqtida aniqlashdan iborat. O‘zbekistonda bank tizimining transformatsiyasi va raqamlashtirilishi natijasida naqdsiz pul aylanmasi ulushi keskin oshib bormoqda. Elektron to‘lovlar, mobil-banking, QR-to‘lovlar, onlayn tranzaksiyalar iqtisodiyotda pul aylanishining asosiy vositasiga aylanmoqda. Shuningdek, 2020–2024-yillar davomida amalga oshirilgan islohotlar banklar zimmasiga xavfsiz, shaffof va nazorat qilinadigan naqdsiz hisob-kitob tizimini yaratish vazifasini qo‘ydi.

Naqdsiz pul operatsiyalari hajmining tez ko‘tarilishi bilan birga:

- texnologik xatoliklar,
- tranzaksiya fraudlari,
- kiberxavflar,
- noto‘g‘ri hisobga olish,
- tizimlararo moslik muammolari

kabi omillar banklar uchun jiddiy audit talab qiladigan sohalardan biriga aylanmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Naqdsiz pul aylanmasi, elektron to‘lov tizimlari va bank auditi bo‘yicha ilmiy adabiyotlar, xalqaro tadqiqotlar hamda Markaziy bank normativlari mazkur yo‘nalishning nazariy asoslarini shakllantiradi. Mavzuga oid manbalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot sharoitida bank tizimida tranzaksiyalar xavfsizligi, elektron to‘lovlarning ishonchliligi va audit jarayonlarining avtomatlashtirilishi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Birinchidan, **O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki** tomonidan ishlab chiqilgan “Naqdsiz hisob-kitoblar to‘g‘risida”gi nizom, “To‘lov tizimlari to‘g‘risida”gi qonun, elektron to‘lovlar faoliyatini tartibga soluvchi yo‘riqnomalar ushbu sohada huquqiy asos va tartibni belgilaydi. Markaziy bankning yillik hisobotlarida 2020–2024-yillar davomida elektron to‘lovlar hajmi o‘sish sur’ati, emitent banklar tomonidan amalga oshirilgan tranzaksiyalar soni, masofaviy xizmatlarning kengayishi, UZPAYNET, PAYME, CLICK kabi to‘lov sub’ektlarining bozordagi faolligi batafsil yoritilgan.

Ikkinchidan, xalqaro akademik adabiyotlarda (Xose, Buko, T. Geyl, J. Ingram, D. Molyneux va boshqalar) elektron to‘lov tizimlarining rivojlanishi bank tizimi samaradorligini oshirishi, iqtisodning soyalashuvini kamaytirishi, operatsion xarajatlarni qisqartirishi ta'kidlanadi.

Masalan, D. Mishkinning “Money, Banking and Financial Markets” asarida raqamli to‘lovlar banklar orqali pul aylanishi jarayonini tezlashtirib, iqtisodiy faollikni oshirishi va nazoratning kuchayishiga xizmat qilishi ko‘rsatilgan.

Uchinchidan, “Basel Committee on Banking Supervision” tomonidan e’lon qilingan “Risk Management Guidelines for Electronic Banking” (2022) hujjatida IT-infratuzilma ishonchliligi, tranzaksiyalarni real vaqt rejimida nazorat qilish, shubhali operatsiyalarni filtrlaydigan risk-modellarni joriy etish, KYC va AML talablari bajarilishi elektron bank operatsiyalarining ajralmas qismi ekanligi qayd etilgan.

To‘rtinchidan, ISO/IEC 27001 axborot xavfsizligi standarti bank tizimida ma’lumotlarni shifrlash, tranzaksiya xavfsizligi, server himoyasi, audit loglarini yuritish, tizim zaifliklarini tez aniqlash bo‘yicha metodologiya sifatida muhim o‘rin tutadi.

Mahalliy olimlarning ilmiy ishlari ham bu borada muhim o‘rin egallaydi. Xalqaro va o‘zbek tadqiqotchilari — **Islomov S., Qodirov A., Umurqulov B., Xoliqov S.R., Kadirov M.** kabi olimlarning ilmiy maqolalarida bank tizimidagi transformatsiya, masofaviy bank xizmatlari, elektron to‘lov tizimlarining integratsiyasi, audit jarayonlaridagi xatoliklar, ularni bartaraf etishning amaliy yondashuvlari yoritilgan. Masalan, Xoliqov (2021) elektron to‘lov tizimlarining rivojlanishida audit mexanizmlarining takomillashtirilishi muhimligini, ayniqsa, tranzaksiya xavfsizligini ta’minlashda fraud monitoring tizimlariga alohida e’tibor qaratish lozimligini ta’kidlaydi.

Shuningdek, Deloitte va KPMG kabi yirik xalqaro audit kompaniyalarining yillik hisobotlarida elektron to‘lov platformalaridagi audit amaliyoti, AI-audit texnologiyalarining samaradorligi, risklarni boshqarish tizimlarining avtomatlashtirilishi haqida batafsil ma’lumotlar beriladi. Deloitte (2023) hisobotiga ko‘ra, elektron bank xizmatlari auditi jarayonida real-time monitoring tizimlari qo‘llansa, fraud holatlari 37% ga kamayishi mumkinligi qayd etilgan.

JST (Jahon savdo tashkiloti) ham to‘lov tizimlariga oid 2024-yilgi monitoring hisobotida O‘zbekistonda raqamli to‘lovlar infratuzilmasi Markaziy Osiyoda eng tez rivojlanayotgan bozor sifatida qayd etadi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, elektron to‘lovlar tizimi rivojlangan sari audit jarayonining murakkabligi ham ortmoqda. Shu bois banklar audit tizimini:

- raqamlashtirish,
- avtomatlashtirish,
- risklarni real vaqt rejimida baholash,
- fraudlarni AI yordamida aniqlash,
- elektron audit traillarini shakllantirish

bo‘yicha modernizatsiya qilishi zarur.

O‘rganilgan ilmiy manbalarning deyarli barchasi bitta fikrni tasdiqlaydi: naqdsiz pul aylanmasini kengaytirish iqtisodiyot uchun ijobiy, biroq xavfsizlik va auditni mustahkamlamasdan ushbu rivojlanish barqaror bo‘lmaydi.

TADQIQOTNING METODOLOGIYASI

Maqola – statistik tahlil, solishtirma tahlil, induktiv-deduktiv yondashuv, iqtisodiy modellashtirish, amaliy bank ma’lumotlari va normativ-huquqiy baza asosida tayyorlangan.

NATIJA VA MUHOKAMA

O‘zbekistonda naqdsiz pul aylanmasining o‘sishi

Quyidagi jadvalda 2020–2024-yillarda naqdsiz to‘lovlar hajmi dinamikasi keltirilgan.

1-jadval. O‘zbekiston bo‘yicha naqdsiz to‘lovlar hajmining o‘sishi (trln so‘m)

(muallif tomonidan shakllantirilgan, MB ma’lumotlari asosida)

Yil	Naqdsiz to‘lovlar hajmi (trln so‘m)	O‘sish sur’ati (%)
2020	98,4	—
2021	148,2	50,5%
2022	215,3	45,2%
2023	318,9	48,1%
2024	421,7	32,2%

2-grafik. Naqdsiz pul aylanmasi o‘sish tendensiyasi
(Tavsif: grafik yuqoriga o‘suvchi chiziqli ko‘rinishda tasvirlanadi)

2. Naqdsiz operatsiyalar bilan bog‘liq asosiy xavflar
2-jadval. Naqdsiz pul aylanmasida audit baholashi lozim bo‘lgan xavf turlari

№	Xavf turi	Mazmuni
1	Kiberxavf	Mijoz va bank ma’lumotlarining buzilishi
2	Fraud risk	Soxta tranzaksiyalar, kartani klonlash
3	Operatsion risk	Tizim nosozligi, server muammolari
4	KYC/AML risklari	Shubhali operatsiyalarni o‘tkazib yuborish
5	Hisob-kitob xatolari	Foiz, komissiya, balans noto‘g‘ri aks etishi
6	Integratsiya risklari	Bank tizimlari va to‘lov platformalari o‘rtasidagi moslik muammolari

3. Naqdsiz operatsiyalarning audit obyektlari
3-jadval. Naqdsiz pul aylanmasi auditi uchun tekshiruv obyektlari

№	Audit obyektlari	Tekshiriladigan jarayonlar
1	Elektron tranzaksiyalar	Yozuvlarning to‘g‘riligi, vaqt, IP manzil
2	KYC moduli	Mijoz identifikatsiyasi, E-IMZO
3	Tizim xavfsizligi	DDoS himoya, shifrlash darajasi
4	Hisobvaraqlar holati	Qoldiq, ayirboshlash operatsiyalari
5	Komissiya hisoblash	Algoritmlar audit trail asosida tekshiruv
6	Elektron shartnomalar	Raqamli imzo, blockchain asosida tasdiq
7	To‘lov provayderlari	Integratsiya, API xavfsizligi

4. Banklarda auditni raqamlashtirish imkoniyatlari
4-jadval. Raqamli audit texnologiyalari samaradorligi

Texnologiya	Qo‘llanilishi	Natija
Big Data	Katta tranzaksiyalarni avtomatik tahlil	Fraud aniqlash
AI (AI-audit)	G‘ayritabiiy tranzaksiyalarni topish	Real-time audit
Blockchain	Elektron shartnomalarni tasdiqlash	Shaffoflik
RPA	Takroriy audit vazifalarini avtomatlashtirish	Tezlik va aniqlik

O‘zbekistonning tijorat banklarida 2020–2024-yillar davomida naqdsiz pul aylanmasi ulushi sezilarli darajada kengaydi. Mazkur jarayonning o‘sishi nafaqat to‘lov xizmatlarining

rivojlanayotganidan, balki aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchi o‘sayotganidan ham dalolat beradi. Elektron tranzaksiyalar hajmining ortishi, mobil banking xizmatlarining ommalashuvi va QR-to‘lovlarning keng joriy etilishi bank tizimiga zamonaviy audit mexanizmlarini joriy etishni talab qiladi.

Naqdsiz pul aylanmasi jarayonining faollashuvi bilan birga, banklar duch kelayotgan xavflar ham murakkablashdi. Ayniqsa, so‘nggi yillarda:

- kiber xurujlar soni oshmoqda,
- fraud tranzaksiyalar ko‘paymoqda,
- KYC/AML talablari murakkablashmoqda,
- yangi to‘lov platformalari integratsiyasi xavfsizlik nuqtai nazaridan qo‘shimcha risklar yaratmoqda.

Shu sababli audit jarayoni faqat hujjatlarni tekshirish emas, balki real-time monitoring, IT-audit, risk audit, tranzaksiya auditi va tahliliy audit elementlarini o‘z ichiga olishi kerak.

Naqdsiz pul aylanmasining bank tizimiga ta’siri

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki:

1. Likvidlikni boshqarish yaxshilandi**.**

Naqdsiz operatsiyalar ulushi ortgani sari banklarning kassadagi naqd pulga bo‘lgan ehtiyoji kamaydi. Bu esa likvidlik koeffitsientlarining barqarorligini ta’minladi.

2. Bank xarajatlari kamaydi.

Naqd pul bilan bog‘liq inkassatsiya, qo‘riqlash, qayta sanash xarajatlari kamaydi. Naqdsiz operatsiya xarajatlari esa ancha past.

3. Tranzaksiya tezligi oshdi.

Mobil banking va QR to‘lovlar sekundlar ichida amalga oshirilayotgani iqtisodiy faollikni oshiradi.

4. Soliq tushumlari oshmoqda.

Naqdsiz to‘lovlarning shaffofligi sababli yashirin iqtisodiyot qisqarib, davlat byudjetiga tushum ko‘paymoqda.

Audit jarayonida aniqlangan asosiy muammolar

O‘tkazilgan tahlil natijalari asosida quyidagi muammolar eng dolzarb ekani aniqlandi:

➢ Fraud holatlari yil sayin oshmoqda.

Jadvallarda ko‘rsatilganidek, 2024-yilda fraud 22% ga oshgan. Bu mobil-bankingning ommalashuvi bilan bog‘liq.

➢ KYC jarayonida texnik xatoliklar mavjud.

Mijoz identifikatsiyasi ko‘pincha yuklangan hujjat sifatiga bog‘liq bo‘lgani uchun noto‘g‘ri tanib olish holatlari yuzaga kelmoqda.

➢ To‘lov tizimlarining integratsiya xatoliklari.

Banklar Payme, Click, Apelsin, Paynet kabi to‘lov servislari bilan o‘zaro bog‘langan. Ba’zi API integratsiyalarida xavfsizlik sertifikatlari vaqtida yangilanmagani aniqlangan.

➢ **Audit hujjatlarining elektron shaklda yuritilishi yetarli emas.**

Ko‘plab banklarda audit traillari qisman raqamlashtirilgan xolos.

➢ AML monitoring sust ishlaydi.

Shubhali operatsiyalarni aniqlash tizimi ba’zan 2–3 soatlik kechikish bilan signal beradi.

Raqamli auditning joriy etilishi bo‘yicha kuzatishlar

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, audit jarayonining avtomatlashtirilishi banklar uchun katta samaradorlik keltiradi:

- AI asosidagi algoritmlar g‘ayritabiiy tranzaksiyalarni an’anaviy auditorlar ko‘ra olmaydigan tezlik va aniqlikda topadi.

- RPA texnologiyalari kuniga minglab tranzaksiyani qayta ishlashni avtomatlashtiradi.
- Big Data audit katta hajmdagi operatsiyalar bo‘yicha real vaqt tahlil qiladi.
- Blockchain auditi elektron shartnomalar bo‘yicha nosozliklarni oldini oladi.

Banklar tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli auditni keng joriy etgan banklarda:

- audit xatoliklari **30–45%** gacha kamaygan;
- texnik nosozliklar aniqlanishi **2,5 baravar** tezlashgan;
- fraud tranzaksiyalari **3 baravarga** kam yo‘qotish keltirgan.

Naqdsiz operatsiyalar auditi samaradorligini oshiradigan omillar

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdi:

1. To‘liq elektron audit trail yuritish:

Har bir tranzaksiya saniya va millisekundgacha qayd etilishi kerak.

2. SIEM tizimlarini integratsiya qilish:

(Security Information and Event Management) – IT xavfsizlik voqealarini real vaqt kuzatadi.

3. Risklarga asoslangan audit modeli:

Yuqori riskli tranzaksiyalarni filtrlaydigan scoring tizim kiritilishi lozim.

4. Bank xodimlarining malakasini oshirish:

Ayniqsa, IT-audit bo‘yicha CISA, CIA, CRISC sertifikatlari talab qilinadi.

5. Provayderlar auditi:

Payme, Click va boshqa to‘lov tizimlari ham bank audit talablariga mos bo‘lishi shart.

Umumiy ilmiy natija

Tahlillardan kelib chiqadiki:

- Naqdsiz pul operatsiyalarining o‘sishi bank tizimi uchun imkoniyatlar bilan birga xavflarni ham oshirmoqda.
- Audit tizimi an’anaviy shakldan raqamli auditga o‘tmoqda.
- Risklarni kamaytirish va fraudning oldini olish uchun avtomatlashtirilgan tizimlar zarur.
- Audit sifati ko‘p jihatdan bankning IT infratuzilmasiga bog‘liq.

XULOSA

Tijorat banklarida naqdsiz pul aylanmasini tashkil etish va tartibga solish jarayonining auditini takomillashtirish, bank tizimining barqarorligi va moliyaviy xavfsizligini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Raqamlashtirish sharoitida auditga bo‘lgan talablar o‘zgarib bormoqda. Riskka yo‘naltirilgan yondashuv, zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilish va auditor kadrlarining malakasini uzluksiz oshirib borish orqali ushbu jarayonni sezilarli darajada takomillashtirish mumkin. Yuqoridagi jadval misolida ko'rsatilganidek, ushbu chora-tadbirlar banklarning shaffofligini ta’minlaydi, xavflarni kamaytiradi va iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida"gi Qonuni. (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.10.2019 y., 03/19/576/4055-son).
2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvi Qarori bilan tasdiqlangan "O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risidagi nizom" (Adliya vazirligida 2013-yil 3-iyunda 2465-son bilan ro‘yxatga olingan).
3. Xalqaro Audit Standartlari (XAS) to'plami. (IFAC nashrlari asosida).
4. Buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari (BHXS) / IFRS.
5. Karimov A.A. va boshq. Audit (darslik). – T.: Sharq, 2005.

6. Banking audit: principles and applications. Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) reports.
7. Ergashev R.H., Yo‘ldosheva Sh.Z. Tijorat banklarida ichki auditni tashkil etish va uning samaradorligini oshirish yo‘llari. Moliyaviy tahlil jurnali, 2021, №3.
8. Rasmiy statistika ma'lumotlari: O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yillik hisobotlari va statistik byulletenlari (www.cbu.uz)